

KAPPANYOS András

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, Magyarország
kappanyos.andras@btk.mta.hu

AZ AVANTGÁRD RENDSZERE

The system of the avant-garde

Sistem avangarde

Nehéz rá pontos szavakat találni, hogy Bori Imre milyen szerepet játszott a magyar avantgárd újrafelfedezésében és kanonizálásában a hatvanas évektől kezdődően. Könyvei és tanulmányai azóta fiatalabb nemzedékek sorát inspirálták, de éppilyen fontos volt az az inspiráció, amelyet magyarországi kortársainak, az avantgárdkutatás megalapozásában szintén kulcs szerepet játszó Szabolcsi Miklósnak, Béládi Miklósnak vagy Pomogáts Bélának nyújtott. Élénk viták jellemezték ezt az eszmecsereket, s a felmerült kérdések némelyike máig sem jutott még nyugvópontra. Hűtlenek lennénk Bori Imre szelleméhez, ha mindenben automatikusan neki adnánk igazat. Volt, amiben tévedett, de gondolkodásának következetes rendszerszerűsége lehetővé tette, hogy még e tévedések is új belátásokhoz vezessenek el. A felismerésekhez elvezető gondolati struktúrák az évtizedek távlatában olykor fontosabbnak és időtállóbbnak bizonyulnak maguknál a felismeréseknél. Írásomban Bori professzornak az avantgárdal kapcsolatos rendszeralkotó munkájáról, felismeréseiről és hipotéziseiről kívánok áttekintést nyújtani az egyszerre hálás és kritikus utókor szemszögéből.

Kulcsszavak: avantgárd, izmusok, tudományelmélet (paradigmák), teória és praxis

Amikor egy jelentős tudós életműve lezárul, az utókor megkezdi a maga válogató-feldolgozó munkáját. Ezt gyakran rostálásnak szokták nevezni, pedig sokkal összetettebb folyamatról van szó. Egy kiterjedt életműben bizonyára tényleg akad olyasmi, ami évtizedek után érdektelenné válik, vagy egyszerűen tévedésnek bizonyul – ugyanakkor a skála másik végén vannak olyan elemek, amelyek egyszerűen az adott szakterület mindennapos evidenciájává válnak, s nemcsak eredeti alkotójuktól szakadnak el, hanem attól a feltételezéstől is,

hogy ezt a kézenfekvő dolgot egyszer valakinek ki kellett kutatnia, fel kellett fedeznie és le kellett jegyeznie. A tudós hírnevét azonban azok a sejtések, felismerések, megfogalmazások, bizonyítások és elrendezések őrzik meg leginkább, amelyek egy-egy szűkebb szakterületen belül hosszú időre megkerülhetlenné válnak: amelyek egykor vitát keltettek, hullámokat vertek, míg végül valami-féle konszenzus formálódott körülöttük, de ismeretük nélkül az adott témában többé nem lehet hitelesen megszólalni.

Bori Imre a magyar irodalomtörténet számos részterületén elhelyezett ilyen útjelző póznákat és lépőköveket, megnyitott rejtekutakat és tágas horizontokat. Többtucatnyi az olyan életművek, alkorszakok, irányzatok száma, ahol számolni kell, vagy legalábbis számolni illik a véleményével és eredményeivel. De talán sehol sem olyan erős ez a jelenlét, mint az avantgárdkutatásban. Nélküle mások volnának az eszközeink, a fókuszaink, a preferenciáink – még akkor is Borihoz viszonyulunk valamelyest, amikor éppen mindent fel akarunk forgatni.

A szecessziótól a dadáig című, ötven évvel ezelőtt megjelent monográfiában (Bori 1969) talán az 1969-es évszám a legmeglepőbb, habár ezt a könyvet már megelőzte a Körner Évával közösen írt Kassák-monográfia (Bori–Körner 1967). Maga a Kassák-életmű természetesen időszerű volt: 1967-ben betöltött nyolcvanadik születésnapja, majd néhány hónappal későbbi halála bebiztosította Kassák klasszikus pozícióját. A *Formateremtő elvek a költői alkotásban* című ankétra már 1968-ban sor került, de anyaga csak 1971-ben jelent meg (Hankiss 1971). Mai távlatból tekintve ez az esemény sokkal inkább a strukturalizmus, mintsem az avantgárd elfogadtatását szolgálta: Kassák megítélése voltaképpen már nem volt vitás, az avantgárd egyéb képviselői azonban szóba sem kerültek. Szintén 1971-ben jelent meg Szabolcsi Miklós világirodalmi kitekintésű tanulmánya, a *Jel és kiáltás*, amely az avantgárd általános történeti elhelyezhetőségét és a kortárs folyamatokkal való kapcsolatát tárgyalta, de a magyar avantgárd jellegzetes kollektív hagyományára nem tért ki (Szabolcsi 1971). Bori tehát, aki a magyar avantgárd csaknem elfeledett szerzőit is megkísérelte történeti kontextusba állítani, nemcsak a kutatásban, hanem a pusztá tematizálásban is úttörő munkát végzett.

A Borit körülvevő kulturális és politikai kontextus csak geopolitikai távlatból hasonlított ahhoz, amellyel kortárs kollégáinak Budapesten kellett szembenéznie. Az egyik alapvető megkülönböztető tényező, hogy Bori kiindulhatott a vajdasági magyar irodalom különálló történetéből, amelyben épp a különállás kezdetekor, a húszas években jelentős történeti szerepet játszott az avantgárd. Amikor a kisebbségi kulturális identitás kiépítése hirtelen sürgető kényszerré vált (s még eldöntetlen volt, hogy ez délvidéki vagy jugoszláviai vagy vajdasági

identitás legyen-e), a nyilvánosság terében jelen lévő, tekintéllyel és cselekvőképességgel rendelkező értelmiségiek között különös súlyt képviseltek azok, akik – különböző módon és mértékben – kapcsolatban álltak Kassák körével. A szabadkai születésű György Mátyás például *A Tett* és a *Ma* tekintélyes munkatársa volt, a korai gárdából az egyetlen, aki már a Kassákkal való találkozás előtt is publikált, ráadásul a *Nyugatban*. A másfél évtizeddel fiatalabb Csuka Zoltán már csak életkora miatt sem juthatott az 1920 előtti budapesti lapok közelébe, de 1921-ben Újvidéken saját avantgárd lapot indított, saját csoportot gyűjtött maga köré, és sokak mellett György Mátyás írásait is publikálta. Pályakezdő költőként Sinkó Ervin – későbbi sógorához, György Mátyáshoz hasonlóan – a *Mától* kivált baloldali csoport tagja volt, s fordulatokban gazdag pályája egészen az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének megalapításáig sodorta. A sort még hosszan lehetne folytatni, de talán ennyiből is látszik, hogy a vajdasági magyar irodalom kulturális genetikájában rendkívül erős az avantgárd örökség jelenléte (vö. még Bori 1973).

Bori Imre helyzetét és lehetőségeit a hatvanas évek második felében ennél is erősebben meghatározták azok a kortárs jugoszláviai kultúrpolitikai viszonyok, amelyekhez hasonlóan budapesti kollégái talán álmodozni sem mertek. 1968 tájékán természetesen már Budapesten is jelentkezett a mozgalmoszerű neoavantgárd, de nem volt módja kilépni az illegalitásból: magánlakásokba, baráti rendezvények körébe szorult, és mivel ekkor még a szamizdat könyv- és folyóirat-kiadás sem indult meg, valós működéséről szinte csak a fennmaradt besúgói jelentésekből alkothatunk reális képet (lásd Szőnyi 2012 megfelelő részeit). Érthető, hogy a kor tekintélyes tudósai nem keresték a kapcsolatot ezekkel a körökkel, sőt valószínűleg nem is értesültek a működésükről. Ugyanezekben az években Újvidéken Bori Imre egy viszonylag szabadon működő, saját nyilvánossággal rendelkező neoavantgárd mozgalom sodrását tapasztalhatta maga körül: az *Új Symposion* közeget. Azt is hozzá kell tennünk, hogy a vajdasági magyar neoavantgárd Jugoszlávián belül egyáltalán nem volt elszigetelt jelenség: elég, ha napjaink egyik világszerte legismertebb és legbefolyásosabb művésze, Marina Abramovića gondolunk, aki ekkoriban a belgrádi Művészeti Akadémián végezte tanulmányait.

Bori Imre hatvanas évekbeli helyzete a mi perspektívánkból némiképp az orosz formalista irodalomtudósok a húszas évekbeli helyzetére emlékeztet. Erős ellenszélben kellett képviselnie meggyőződését, miközben az ellenszél erősen formálta is megfogalmazásait. A Zsdanov névvel jelzett, de névadóját jócskán túlélő kultúrpolitika évtizedeiben az avantgárd „formalizmusnak” minősült és kategorikus tiltás alatt állt. A hatvanas évek és a forradalom utáni konszolidáció

levegője Magyarországon ismét a Lunacsarszkij korszakára jellemző megengedőbb, de azért élesen kritikus felfogást hozta el. Az 1969-es könyv bevezetőjében Bori a legnagyobb terjedelemben Rényi Pétertől, a *Népszabadság* nagy hatalmú főszerkesztő-helyettesétől idéz, aki egy 1967-es *Kritika*-beli cikkében formálisan felvetette az avantgárd óvatos rehabilitálásának lehetőségét (Rényi 1967). Ez azonban távolról sem jelentette azt, hogy az ideológiai ellenszél elállt volna, hiszen még a hetvenes évek közepén is megjelenhetett ez a dogmatikus megfogalmazás: „Modernizmuson azt a művészetet értjük, amelyet a rothadó kapitalizmus szellemi kultúrájának válsága szült, s amely e válság esztétikai kifejezője” (Vanszlov–Kolpinszkij 1975, 5).

Az így felfogott „modernizmus”-fogalom voltaképpen az egész avantgárd és mellette a szecesszióig visszamenően minden „antirealistának” minősített művészeti irányzat közös megbélyegzését szolgálta. És bár a zsdanovi osztályharcos követelményrendszert a hatvanas években már felfüggesztették, a „valóságban gyökerező”, tehát ideológiailag jól kontrollálható realizmus továbbra is komoly előnyt élvezett. A realista irodalom valóságreferenciákhoz kötött természete révén szükségszerűen kognitív állításokat tesz a valóságról, amelyekről meg lehet állapítani, hogy „helyesek”-e, és ha netán „helytelenek”, akkor továbbra is közbe lehet lépni. A „modernista” avantgárd ellenáll az ilyesfajta megítélésnek, tehát továbbra is „gyanús”. Bori Imre ezzel a bárgyú automatizmussal szemben azt igyekezett bebizonyítani, hogy a történeti avantgárd is a társadalom reálfolyamataira reagált, ráadásul „helyesen”, baloldali módon reagált, következésképp helye van a realista művek számára fenntartott legmagasabb regiszterben. Könyvének üzenete végeredményben a fennálló irodalmi kánon ilyen irányú átalakítására vonatkozó javaslat.

Érdeemes megfigyelni, milyen virtuóz retorikával fordítja szembe az ideológiavezérelt konzervativizmussal annak saját fegyverét, az osztályharc logikáját. „Adyék még be sem fejezték a magyar feudális világkép bírálatát a polgárság pozíciójából, máris felléptek az avantgarde mozgalmak, s a proletariátus kérdésköre vált időszerűvé” (Bori 1969, 15). Vagyis, ha a politikai értelemben vett forradalmi kontinuitásban a proletárforradalom a polgári demokratikus forradalom logikus folytatása, akkor az esztétikum területén a mérsékelt modernségnek az avantgárd a logikus folytatása. Ezt a képletet pedig szociológiai értelemben is igazolja a háttérben az a kevésbé vitatható tény, hogy a magyar irodalom első jelentős, valóban proletár származású írója éppen Kassák Lajos volt.

A látélet, amelyet Bori az avantgárd korabeli kritikai irodalmáról nyújt, szinte kegyetlenül pontos. Legsokatmondóbb az akkoriban viszonylag frissen megjelent, *Spenót* néven közismert akadémiai irodalomtörténet Szabolcsi Miklós

által szerkesztett hatodik kötetéről (Szabolcsi 1966) írt jellemzése. Kassák saját fejezetet kap *Avantgarde és szocializmus* címmel, de társai és követői – már akikről egyáltalán szó esik – szétszóratnak a legkülönbélebb gyűjtőfejezetekbe, a *Szocialista törekvések*, az *Összefoglalók és útkeresők*, vagy épp a *Műfajok és műfaji törekvések* címszó alá (Bori 1969, 9). A hivatalos akadémiai irodalomtörténet úgyszólván elsikkasztja a magyar avantgárdot mint mozgalmat és mint jelentős, önálló történeti tényezőt. Éppen ez a megosztó tárgyalásmód az, amely ellen Bori fellép. Az a tárgyalási mód, amely nemcsak Kassákot szigeteli el az általa teremtett mozgalomtól, hanem a mozgalmat is a magyar irodalomtörténet szerves folyamataitól.

Bori szembezáll ezzel a tendenciával, de ehhez – talán kénytelenül – maga is tendenciózus eszközökkel lát hozzá. Az előbb megfogalmazott tételhez, hogy az avantgárd mozgalom és kreativitás a társadalom reálfolyamataiból következik, két úton igyekszik eljutni. Az egyik út annak a bizonyításán keresztül vezet, hogy a magyar avantgárd nem receptív, hanem „autochton”, azaz önálló nemzeti alapokon álló folyamat eredménye. A másik útvonal mentén amellet érvel, hogy az avantgárd (s így a magyar avantgárd) létrejötté és alakulástörténete szükség- és törvényszerű.

Hogy ez a gondolati építmény működőképes legyen, ahhoz további nagy-szabású hipotéziseket kell mozgatni. Bori képletében a teljes értékű nemzeti irodalomtörténetnek kötelező része a kiteljesedett avantgárd, s egy avantgárd akkor nevezhető teljesnek, ha izmusról izmusra hiánytalanul végigmegy az előírt lépések során. A könyvben tehát komoly erőfeszítéseket tesz a magyar futurizmus és a magyar dadaizmus izolálására, hiszen a felmutatandó teljesség érdekében az összes címkét ki kell osztani. Ötven évvel későbbi tudásunkkal természetesen könnyű rámutatni e gondolatépítmény hibás premisszáira és a belőlük következő téves következtetésekre, de ez nem volna méltányos, különösen annak fényében, amit ennek a gondolkodásbeli bátorságnak köszönhetünk. Ötven év távlatából talán megkockáztathatjuk, hogy Bori avantgárd-elméletének háttérében egyfajta pozitív provokáció szándéka is ott rejtett, a legjobb avantgárd hagyományok jegyében.

Nem esik nehezünkre úgy elképzelni ennek a gondolatkomplexumnak a keletkezését, hogy az ötlet szikrája éppen a *Spenót* hatodik kötete miatti bosszankodásból pattant elő. A *Spenót* narratívája szigorú egymásutániségbe rendezi az irodalmi jelenségeket, s a jelenségek kapcsolatrendszerét vagy a létharc (felemelkedés, győzelem, hanyatlás, bukás) vagy az egymásba való átfejlődés allegóriáival írja le. Egy-egy korszakban csak egyetlen adekvát norma uralkodhat, az új korszak eljövételét az új norma uralkodóvá válása jelzi, s mind-

ez egy általános fejlődési folyamatot alkot, amelyet persze olykor visszalépések is tarkíthatnak. Bori lényegében egy hasonló mintákon alapuló alternatív rendszert kínál: nála is meghatározott és szükségszerű rendben következnek egymásra a jól körülírt fázisok, csak éppen a fejlődés mércéje nem a realizmus, hanem az emberi kondíció megragadása. Azt természetesen maga a szocialista kultúrpolitika sem rejtette soha véka alá, hogy a realitáselvnek adott elsőbbség nem esztétikai, hanem politikai döntésen alapul. A realizmus ellenőrizhető és utilizálható: a realista mű autonómiája könnyen korlátozható vagy kijátszható. Bori talán átlátta ezt, talán csak megérezte, mindenesetre a realizmus helyett az *elidegenülés kifejezését* tette fő ismértévé, és ezzel a marxista irodalomtörténet által megrajzolt térképen átírta a helyneveket a realizmusról az egzisztencializmus kódrendszerére (Bori 1969, 11–17).

Bori Imre olyan narratívát konstruált a XX. századi magyar irodalomról, amelyben nemcsak a szecesszió, de voltaképpen a *Nyugat* is csak az avantgárd előszobája, és a mozgalmi avantgárd lecsengése után egy szintetizáló korszak következik, amely egészen 1948-ig elhat, és amelyben a szürrealista tendenciák az uralkodók. A narratíva talán itt, a magyar szürrealizmus nagyságrendi túlértékelésében kanyarodik el legjobban attól, amit az objektív tapasztalás mutat (lásd Bori 1970), de az elkanyarodás mértéke még így is kisebb, mint amit a *Spenót* által konstruált narratíva kirajzol. Az is fontos, hogy Bori kimondja, amit az 1945-ig jutó *Spenót* nem mond ki: hogy a „fordulat éve” megszakította a magyar kultúra természetes evolúciós folyamatait. Még fontosabb azonban, hogy úgy építi fel az elbeszélését, hogy a magyar avantgárd nem tűnhet el többé a fejlődés lépcsőfokai közötti résekben, hiszen e lépcsőfokok anyagát maga az avantgárd alkotja. Mai perspektívánkból tekintve ez túlzás, de úgy tűnik, az ilyen túlzások szükségesek voltak ahhoz, hogy a magyar mozgalmi avantgárd önálló, jelentékeny, és a magyar kultúra evolúciójába szervesen kapcsolódó objektumként jelenhessen meg szemléletünkben. Ezek a túlzások kellettnek hozzá, hogy megláthassuk a valójában távolról sem autochton magyar avantgárd olyan történeti sajátosságait, amelyek megkülönböztették a nemzetközi irányzatoktól: hogy a háborúról való álmodozás helyett egy valódi háború közvetlen tapasztalatából született meg; hogy a forradalmakról való álmodozás helyett a megélt és elvesztett forradalmak közvetlen tapasztalata indukálta legnagyobb válságát és legnagyobb műveit; és hogy végül az emberi késztetések és affekciók közvetlen megváltoztatásának programjától eljutott az emberi környezet és tevékenység racionalizálásának programjáig, amely lehetővé teszi majd a valós értékek felismerését, az elidegenülésen való túllépést. Bori Imre

olyan nagyítólencsét tartott a magyar avantgárd fölé, amely a szélein erősen torzít, de középtájt a kép olyan éles és pontos, mint korábban soha. Ezt visszük belőle tovább, ezzel dolgozunk azóta is.

Irodalom

- Bori Imre. 1969. *A szecessziótól a dadáig*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre. 1970. *A szürrealizmus ideje*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre szerk. 1973. *Márciusi zsoltár: A jugoszláviai magyar avantgarde költészete*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre–Körner Éva. 1967. *Kassák Lajos irodalma és festészete*. Budapest: Magvető.
- Hankiss Elemér szerk. 1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Budapest: Akadémiai.
- Rényi Péter. 1967. Az avantgarde-től a korszerű alkalmazott művészetig. *Kritika* 5 (1): 21–33.
- Szabolcsi Miklós szerk. 1966. *A magyar irodalom története 6*. Budapest: Akadémiai.
- Szabolcsi Miklós. 1971. *Jel és kiáltás*. Budapest: Gondolat.
- Szőnyei Tamás. 2012. *Titkos írás 1956–1990: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1–2*. Budapest: Noran Könyvesház.
- Vanszlov, V. V.–Kolpinski, J. D. szerk. 1975. *A modernizmus: A fő irányzatok elemzése és kritikája*. Budapest: Kossuth.

THE SYSTEM OF THE AVANT-GARDE

It is not easy to find the exact words to describe the role Imre Bori had in the rediscovery and canonisation of the Hungarian avant-garde beginning with the 1960s. His books have inspired younger generations, but just as important was the inspiration he gave to his contemporaries in Hungary, Miklós Szabolcsi, Miklós Béládi, or Béla Pomogáts, who also played a key role in researching the avant-garde. These exchanges of views were characterised by lively debates, and some of the issues raised may be an impasse even today. We would be disloyal to the spirit of Imre Bori, if we were to automatically concede that he was always right. Sometimes he was wrong, but the consistent systematic nature of his thinking allowed even these misconceptions to lead to new insights. Looking from a span of decades, thought patterns leading to realisation sometimes prove to be more important and more durable than the realisation itself. In my lecture I wish to give an overview of Professor Bori's system-building work, insights and hypotheses related to the avant-garde from the perspective of a both grateful and critical posterity.

Keywords: avant-garde, -isms, theory of science (paradigms), theory and practice

SISTEM AVANGARDE

Teško je naći prave reči za to kakvu je ulogu Imre Bori igrao u ponovnom otkrivanju i kanonizaciji mađarske avangarde počev od šezdesetih godina. Njegove knjige i studije od tada su inspirisale ceo niz mladih generacija, ali je isto tako važna bila i inspiracija koju je pružio svojim savremenima u Mađarskoj, Miklošu Sabolčiju, Miklošu Beladiju ili Beli Pomogaču, koji su takođe igrali ključnu ulogu u stvaranju fundamenata za istraživanje avangarde. Njihova razmena mišljenja je bila puna živahnih polemika a neka od tada postavljenih pitanja do dan-danas nisu do kraja razjašnjena. Izneverili bismo samog Imrea Borija da mu u svemu automatski damo za pravo. U nečemu je i on pogrešio ali je dosledna sistematičnost njegovog razmišljanja omogućila da i ove greške dovedu do novih uviđanja. Misaone strukture koje su vodile do spoznaja su iz perspektive proteklih decenija ponekad važnije i bolje trpe proveru vremena nego same spoznaje. U svom izlaganju želim da dam pregled o radu profesora Borija na polju stvaranja sistema vezanih za avangardu, o njegovim spoznajama i hipotezama, iz aspekta istovremeno zahvalnog i kritičkog novog pokoljenja.

Ključne reči: avangarda, „izmi“, teorija nauke (paradigme), teorija i praksa